

JÓKAI „DELEJORSZÁG”-ÁRÓL

A *Fekete gyémántok* egyik legnépszerűbb fejezete A hatodik világrész al-című *Iván felolvasása*, amelyikben az író tökéletes emberek eszményi társadalmának képét rajzoltatja meg nagyszerű tudós-hősével, Berenddel.

Az olvasó előtt világos, hogy a Berend-vázolta ideális társadalom Jókai utópiája, de talán nem árt felelevenítenünk Zsigmond Ferenc Jókai-monográfiájának (1924) találó megállapítását, amely szerint a tudós, az előadást tartó Berend Ivánban »az író egyéniségének eszményivé stilizált alteregójára, egy rendkívül jellegzetes Jókai-önarcképre« ismerhetünk.¹ És hogy itt valóban többről van szó, mint író és kedvenc regényhőse szükségképpen kapcsolatáról, azt a regény keletkezésének körülményei is igazolják.

Jókai két vázlatot (pontosabban: feljegyzés-gyűjteményt) is állított össze 1869 második felében zsebkönyveiben, mielőtt a regény megírásához fogott volna. Az elsőben — ez időben a készülő regény címe még *Hogyan kell meggazdagodni?* lett volna² — nyoma sincs a Delejország-motívumnak.³ A második — a zsebkönyv egyéb feljegyzéseiből megállapíthatóan későbbi — feljegyzéscsoport viszont »A polusi boldog táj« címmel már hosszú sorát tartalmazza azoknak a vezérszavaknak, emlékeztető félmondatoknak, amelyek a fejezet részletes megtervezéséről tanúskodnak.⁴

A Delejországra vonatkozó gondolatforgácsok feltűnően nagy száma arra mutat, hogy az író különös gonddal foglalkozott a tervezett fejezettel: míg más epizódok vagy jelentős fordulatok megalkotásának előkészítéséhez elegendőnek érezték két-három hosszabb-rövidebb mondatot, a »polusi boldog táj«-ról mintegy 50 feljegyzést számlálhatunk össze, ha az idevonatkozó felfedezéstörténeti és földrajzi adatok rögzítésétől el is tekintünk.

Az utópia nagy kedvvel, mondhatnánk szenvedéllyel való színezgetése oda-vezetett, hogy Jókai ténylegesen is magára öltötte a felolvasó Berend szerepét és mielőtt A Honban közölte volna e fejezetet, 1870. március 10-én saját előadásaként olvasta fel a Budapesti Népkörben és »geniális festései folytán

¹ Jókai Mór: *Fekete gyémántok*. 199. l.

² A Hon, 1869. aug. 31. Újdonságok.

³ OSzK. Oct. Hung. 699/19:33—39.

⁴ OSzK. Oct. Hung. 699/10:4—7. Ez utóbbi zsebkönyvben található regényvázlatokat, köztük a *Fekete gyémántok* kiérleltebb vázlatát is, megemlíti Margócsy József az *És mégis mozog a föld* 1955-ös kiadásának — Magyar Klasszikusok — jegyzeteiben: 605—06.

igen nagy tetszésben részesült« a hallgatóság részéről.⁵ Az Igazmondó szerint a felolvasás »gyakran tapsokra és éljenekre ragadta a szép számú díszes közönséget«.⁶

Dolgozatunk annak a kérdésnek a megoldásához szeretne néhány adattal és gondolattal hozzájárulni, hogy Jókai miből és hogyan alkotta meg ezt az oly nagyon kedve szerinti fejezetet, amelynek korabeli sikerét néhány magyar- és idegennyelvű külön közlés is tanúsítja⁷ — de napjainkban is egyik fontos kulcskérdése Jókai álláspontja, magatartása megítélésének: meddig jutott el az író az emberi társadalom fejlődéstörvényeinek megértésében a párizsi Kommün előtt.

*

Legutóbb — minden korábbi tanulmánynál részletesebben Szebényi Géza foglalkozott a Delejorszá-g-problémával.⁸ Megállapításait helytállónak tartjuk abban az értelemben, hogy Jókai utópiája valóban »eklektikus elméletet mutat«, amelyben szerep jut az utópista szocialisták tanainak is.⁹ Nem értünk azonban egyet azzal, hogy Szebényi a Jókainál jelentkező elméletek forrásainak kiderítését, illetőleg az utópiájában megjelenő elméletek hozzákerülésének útját-módját »legalábbis« saját tanulmánya szempontjából »nem túl lényeges« kérdésnek tartja.¹⁰

Ugyanis a Fekete gyémántok e fejezetének forrásai alaposabb szemügyrevétel esetében nyomban ellentmondanak Szebényinek, elárulják, hogy Jókaira elsősorban éppen nem azok az elvontabb, teoretikusabb jellegű XIX. század eleji szocialista utópiák voltak ösztönző hatással, amelyeknek befolyását Szebényi legfontosabbnak tartotta, hanem azok a — Szebényi által csak mellékesen említett — »államregények«, amelyek irodalmi formájukkal, az eszményi állam lakói életmódjának, intímabb viszonyainak kiszínezésével, »emberközelibb« hangjukkal észrevehetően közelebb állnak Jókai egész egyéniségéhez. Mindjárt kezdetben erre figyelmeztet Berend előadásában a különös állam és társadalom »lelőhelyének« utazás, közelebről tengeri utazás révén való megközelítése, mint Delejorszá-g valóságos létének írói valószínűsítése.¹¹ Ugyanezeknek a példának a hatása ismerhető fel olyan mozzanatokban, mint pl. Delejorszá-g éghajlatának, lakói bőr- és arcszínének, öltözködésének, építkezésének, művészetének vagy szerelmi életének részletezése. Még bizonyos állambe rendezkedési, közgazdasági természetű elemek mögött sem kell okvetlenül Saint-Simont, Fouriert keresnünk, mert hiszen a tudósok társadalomirányító tevékenysége Campanella Napállamában is szerepel, a termelés tervszerűsége, a közvetlen árucserre, felbukkan Morus Utópiájában, a teljes egyenlőség, illetve

⁵ Fővárosi Lapok, márc. 25. Rövid hírek.

⁶ Az Igazmondó, 1870. márc. 27. Közérdekű hírek.

⁷ 1889-ben a Tanulók olvasótára VII. kötetében jelent meg, 1880-ból szerb, 1911-ből litván fordításáról is tudunk; vö.: Ferenczy Zoltán: Jókai idegen nyelvre fordított műveinek jegyzéke Magyar Bibliofil Szemle, 1925.

⁸ Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése. Irodalomtörténet, 1954:24.

⁹ Uo. 43.

¹⁰ Uo. 44.

¹¹ Vö.: Morus: Utópia, Bacon: Nova Atlantis, Campanella: La Citta del Sole vagy éppen Fenelon: Telemaque. — Jellemző, hogy a regénybeli »tengeri út« és »sziget« motívum alapján már Julian Schmidt is Swift Gulliverjára és Defoe Robinsonjára utal 1871-ben. (Maurus Jókai. Augsburgi Allgemeine Zeitung 314. sz. Beilage. — Schmidt Julián Jókairól. A Hon 1871. nov. 22.)

a tudás és társadalmi hasznosság szerinti társadalmi rétegződés a Fenelon könyvében említett Baetica (Bétique) államban is megtalálható.¹² A technikai fejlettség társadalmi viszonyokat befolyásoló szerepe pedig ugyancsak fontos pl. Campanellánál, akinél a Citta del Sole polgárai a XVI. szd. viszonyaihoz képest igen fejlett technikával dolgoznak, közlekednek, sőt »... felfedezték a repülés tudományát s most várják elkészültét egy távcsőnek, mely láthatóvá teszi a rejtett csillagokat...«¹³ Bacon Nova Atlantisában számos, meteor-járást, szelet, esőt, havat, figyelő torony-obszervatórium működik, természeti erőforrásokat (folyókat, vízeséseket, szeleket) használnak sok-sok gépük meghajtására és ezeket az erőket (pl. a szél változó erősségét) befolyásolni is tudják, nem is szólva csodálatos laboratóriumaikról, ahol mesterséges szelet, esőt, havat, sőt élőlényeket is tudnak előállítani.¹⁴

Nem nehéz e mozzanatokban Delejország technikai és tudományos fejlettségének példáit felismerni: Delejországban is használnak repülőgépeket, csodálatos teljesítményű csillagvizsgálókkal kutatják a világmindenséget, meteorológiai obszervatóriumok jelentései alapján irányítják a mezőgazdaságot, mesterséges esőt állítanak elő elektromos úton stb.

*

Jókai azzal, hogy utópiájában XVI—XVII. századi elődeinek nyomába lépett, mintha saját művészi feladatát is megnehezítette volna. Az irodalmi formában megírt utópiák természetéhez tartozik ugyanis, hogy a szerzőnek az eszményi társadalmat valamiképpen külsőleg is — térben vagy időben — izolálnia kell saját kora társadalmától, hiszen éppen azért teremti meg, hogy e korról és társadalommal szembeni fenntartásait vagy elutasítását kifejezésre juttathassa. Jókai — példái nyomán — a térbeli elszigetelés módszerét alkalmazta, s ezért különösen nagy gondot kellett fordítania az írói hitel megteremtésére; hiszen legalább ezen a fokon elhíhetővé kellett tennie azt a fikciót, hogy a kétféle társadalom — az, amellyel elégedetlen és az, amelyet ideálisnak tart — egyidőben létezik. De minden erőfeszítése ellenére sem oszlathatta el a térben izolált utópiák szükségképpen csodás-mesei jellegét. Ugyanis az efféle eszményi társadalomnak az olvasó korával azonos léte — kimondatlanul is — feltételezi, mint e létének okát, az emberiség egy csoportjának csodás-mesés különfejlődését, vagy legalábbis az ismertnél gyorsabb fejlődését, amelynek oka ismét csak valami csodás körülmény, véletlen lehet.

Az időbeli izolálás viszont azon kívül, hogy kivonja az utópiát a kortársi kétely bármily tudományos felkészültségű ellenőrzése alól, a társadalmi-történelmi fejlődés jól-rosszul felismert, valóságos törvényeivel is alátámaszthatja annak jogosultságát.

Míg a Morus—Campanella—Bacon típusú utópiák idején a társadalomtudományok fejletlensége az utóbbi módszer alkalmazását szinte lehetetlenné tette, a XIX. század második felében már minden érv emellett szól, s Jókai a *Jövő század regénye* írásakor maga is az időbeli izolálást választotta.

¹² *Les aventures de Telemaque*. Paris 1927. I. k. 320—42. l.

¹³ Bp. 1959. 87. — Sallay G. ford.

¹⁴ *The Harvard Classics*, New York 1909. 3:182—84.

A két mű megszületése közötti rövid idő szükségképpen felveti a kérdést: miért fordult mégis a *Fekete gyémántok*ban az író még az anakronisztikusabb utópia-formához.

Ennek okát jórészt Jókai utópiájának előadás-jellegében és ehhez illő célzatában látjuk. Minden utópiának felismerhető kettős egysége a több-kevesebb közvetlen programszerűségnek az erkölcsi példázattal való összeszövődöttsége. A XVI—XVII. századi utópiákban érthető okokból a morális példázat dominál még, a XIX. századiakban a helyzet éppen fordított. Jókai Berend előadásában észrevehetően nem akart — és nem akarhatott — olyan közvetlen társadalmi programot adni, mint amilyet pl. a tudós bányász minta-munkástelepének, vagy akár a *Jövő század regénye* Otthon-államának rajzában. Ezúttal megelégedett a költői ellentét által kiváltott revelációval, ami távoli alapját képezheti az eszményi állapotokhoz való morális közeledésnek. Az arisztokraták között előadást tartó Berend—Jókai céljához tehát a XIX. század második felében éppen a történelmileg már anakronisztikus, naívakban ható, térben izolált utópia-forma illet, amelynek alaptípusai a társadalomtudományok fejletlensége idején jöttek létre és Jókai korában szinte egyedüli funkciója csak a példázat lehetett. A példázat-jelleg szinte korlátlanul dominálhatott benne, szemben a korabeli szocialista utópiákkal, amelyekben a nagy polgári forradalmak utáni helyzetben éppen a közvetlen szociális programszerűség vált főtényezővé.

De Jókai utópiája — éppen a tervszerűen anakronisztikus forma alkalmazása miatt — még példaképeinél is példabeszéd-szerűbb lett. Az író ugyanis nem alkalmazhatott más megoldást, mint amely szerint az ő korabeli, minden gyarlósággal kigyógyíthatatlanul megfertőzött emberiség — mintegy a sors büntetése képpen — sohasem fejlődhetik Delejországgá. S amennyire negatív, az utópiák egyik szükségszerű alkotóelemét, a minimális programszerűséget szinte teljesen kirekesztő ez az elkeseredetten szigorú ítélet — ugyanakkor benne rejlik a nagy felismerés: »... az eszményi állam nem valósulhat meg másképpen, csak a korabeli társadalom teljes — bár nem forradalmi — megszűnése után.«¹⁵

Másik, és alapvetőbb oka Jókai ilyen utópia-forma választásának az, hogy őt csak a párizsi kommun döbentette rá (minden korábbi, el-elhessentett megsejtése után) igazán és elkerülhetetlenül az osztályharc könyörtelen harc voltára, mint az osztálytársadalmak fő fejlődéstörvényére. (A *Jövő század regényének* már többször említett előszava győz meg többek között erről.) Ezt megelőzően a felismert osztályellentéteket nem tartotta lényegeseknek s esetleges elmérgesedésüket egyszerűen politikai hibák, bűnös felelőtlenség következményének tekintette: ideális berendezettségű, erkölcsileg emelkedett társadalomban szerinte fel sem merülhetnek. Jókainak ezt az illúzióját táplálta a végzetesen elmaradott magyar társadalmi viszonyok szövevényes, számára áttekinthetetlen összefonódottsága. Ezért is érezte magához közelebb a XVI—XVII. századi utópiákat, amelyek még karakterisztikusan ki nem alakult osztályok, ki nem tisztult osztályviszonyok talaján létrejött elméleti megnyilatkozások voltak.¹⁶

Magától értetődő, hogy az írónak jelentős mértékű »modernizálást« kellett alkalmaznia, azonban ebben is példaképeinek nyomán járt. A főképpen a

¹⁵ Nagy Miklós: *Bevezetés a Fekete gyémántok* 1952-es kiadásához, 19. l. Magyar Klasszikusok.

¹⁶ Vö. Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*. Marx-Engels Válogatott művek Bp. 1949. II. k. 114. l.

XV—XVII. századi felfedező utakból (Kolumbusz, A. Vespucci stb.) merített kalandos »utazás« és »ismeretlen sziget«-motívumot XIX. századi felfedezéstörténeti anyagra támaszkodva korszerűsítette. A regény második vázlatát tartalmazó zsebkönyvében számos feljegyzést találunk az Északi-sark megközelítéséről, különböző sarkkutatók, köztük Kane amerikai kapitány nevének megemlítésével.¹⁷ A feljegyzések közvetlen forrásai máig megtalálhatók könyvtárban (Petőfi Múzeum). Ezek az *Illustrierte Bibliothek der Länder- und Völkerkunde zur Erweiterung der Kenntniss der Fremde* c. leipzig-i kiadványsorozat első kötetei: *Das Buch der Reisen und Entdeckungen — Amerika I—II.* (1866—67) Az *Amerika I.* alcíme: *Kane, der Nordpol-Fahrer.* Jókai E. K. Kane kapitány saját útleírásának e német fordításából jegyezte ki az »éjszarki szabad tenger« megközelítésének emberpróbáló nehézségeit és földrajzi, hőmérsékleti stb. adatait. Az esetek többségében megtartotta az amerikai kapitány találó hasonlatait is.¹⁸

Az *Amerika II. (Die Franklin-Expeditionen und ihr Ausgang)* Franklin útjaival és az eltűnt Franklin-expedíciót kereső vállalkozások történetével foglalkozik. Ebben olvasta az író többek között Belcher egyik elhagyott hajójának, a »Resolute«-nak esetét, amely a regényben az egyik döntő érvet szolgáltatja a sarki sziget létének valószínűsítéséhez.¹⁹

Mivel a Franklint kereső expedíciók különös észleletei az 50-es, 60-as években újból fellobbantották a Giles holland tengerész által a XVIII. század elején útnak indított legendát a soha be nem fagyó poláris tengerről, amelyben lakható, kedvező hőmérsékletű, termékeny sziget lehet, Jókai a legnagyobb jóhiszeműséggel választott viszonylag reális lelőhelyet a maga Delejországnak.²⁰

Jókai azonban nemcsak az »utazás« és az általa már korábban más vonatkozásban is alkalmazott »sziget-motívum« korszerű »behelyettesítését« végezte el. Delejországa társadalmi, államelméleti és közgazdasági vonatkozásban is nagyjából a naív-kommunisztikus, költői utópia-hagyományok mellett maradt. A már említett rokonvonásokon kívül itt a XVI. századi utópiák csodás elemeinek korszerűsítésére gondolunk, amelyek Campanellánál a mágia, Bacon-nél az alkímia határát súrolják. Jókai ezeket XIX. századi »csodákkal« vál-

¹⁷ »Kane rátalál a járatlan tengerre 86° 12' foknál Paebody öböl 300 □ mfd szabad tenger, nem mehet tovább, mert nincs hajója, az a tenger saját árapállal bír...« stb. OSzK. Oct. Hung 699/10:7. stb.

¹⁸ *Kane:* »...So wurden getrockneten Aepfel zu einer festen brecciantigen Masse von zusammengebackenen eckigen Stücken, ein Conglomerat von Chalcidonscheiben...« — *Jókai:* »Az aszalt almából calcedon-szeletkékké váltak...« *Kane:* »Ein Masse Lampenöl stand, nach dem die Fassauben losgeschlagen waren, wie ein Malze von gelben Sandstein zum gattrollen eines sandbestreuten Wegs...« — *Jókai:* »Egy hordó lámpaolaj, melyről a dongákat lefeszítették, hogy porólyl szétörhessék, olyanforma kőhenger, amilyennel a makadámos úton a kavicsot lehengetik.« — Stb.)

¹⁹ Jókai zsebkönyvében: »A Resolute hajó Belchertől elhagyva 1854-ben magától megindult a Barrow útból a Hogarth sundig elment hajóslegények nélkül ott fogta el Buddington kapitány...« stb. — A motívumot felhasználta utóbb a Thegetoff-expedíció útjához kapcsolva az *Egész az északi pólusig!*-ban.

²⁰ A »sarki szabad tenger« létezéséről akkoriban egyébként tudományos-népszerűsítő cikkek is jelentek meg nálunk és külföldön: Molnár Antal: *A sark tengerek hőmérséke.* Hazánk s a külföld 1866. 18. sz.; *Voyage a la mer libre du pôle arctique.* Tour du Monde 1868. stb. — A műveltebb olvasóközönség előtt az is ismeretes volt, hogy 1869-ben a német északi sarki expedíció többek között még azzal a céllal indult el, hogy tisztázza a sarki tenger sokat vitatott problémáját.

totta fel: a földmágnesség Gauss és A. v. Humboldt által a század elején alapos vizsgálat alá vett problémájának önkényes felhasználásával és az akkorigiban még csak sejtett lehetőségeket rejtő elektromossággal. (Jókainál mindkettő az emberi pszichére és az agyműködésre is hat!)

Csak mellékesen említjük meg, hogy Berend előadásában — különösen annak második részében — az egyre szónokiasabb, polemizálóbb, patétikus hang is az általunk idézett művek előadási modorára emlékeztet.

Nos, a Jókai-utópia alapszövege mindenképpen ezeknek az utópiáknak a példáján alakult ki. Jókai maga is ezeket és a hasonlókat említi a *Jövő század regényében*, mint általa jól ismerteket, s véletlenül sem ejt szót azokról, amelyeket Szebényi nagyobb — Saint-Simon esetében egyenesen alapvető — hatásúaknak tart. Ha tekintetbe vesszük is, hogy a *Jövő század regénye* 1872-beli, akkor is bizonyosak lehetünk abban, hogy az előszóban felsorolt »államregények« nagyobb részét, különösen a felsorolás élén említett Morus és Campanella műveit, nem az utolsó másfél esztendőben olvasta Jókai, hanem már a *Fekete gyémántok* megírása idején is ismerte.

Ha azt gondolnánk talán, hogy Jókai az államregények irodalmias külsőségei mögött a »modernizálás« során mégiscsak a XIX. századi utópista szocializmus eminens képviselőinek, vagy akár követőiknek elméleteit érvényesítette elsősorban, csalódnunk kellene. A hódító zsarnokok, születési előnyök, börzeszedelgés, lopás stb. létének és előfordulásának e társadalomból való kizártsága még korántsem bizonyíték az utópista szocialisták hatására: ésszerű liberális demokrata igények is lehetnek. Az állam kereskedelmi monopóliumának a társadalom érdekében való felhasználása legalább annyira származhat az akkori osztrák—magyar viszonyból, mint korabeli utópista elméletekből.²¹ Talán az egyházak Delejországból való kirekesztése — azzal, hogy az ország polgárai »... nem hiszik, hogy van Isten, van lélek, van túlvilág, van örökélet ők tudják már, hogy van!« — áll távol az »államregények« rendszereitől, hisz azok mindegyikében több-kevesebb szerepe van a papságnak. Delejországi lakóinak »vallása« mögött ennek ellenére ott érezhetjük pl. Campanella egyfajta »természetvallás«-át, de még inkább a XVIII. század deizmusát.

Végülis megállapíthatjuk, hogy Jókai csak gondolatforgácsokat és elvont általánosságokat vett át művébe százada első évtizedeinek szocialista utópizmusából (Szebényi is ilyeneket említ csupán) — amennyire azt a műveltebb hazai fők is ismerték.²² Ha valószínűsíthető is tehát ez elméleteknek a hatása, ezt csak közvetettnek tekinthetjük — még inkább, mint amilyen közvetettnek Szebényi maga is tartja.²³

*

E Jókai-utópia tehát elméleti és formai vonatkozásokban egyaránt jóval távolabb áll a XIX. századi utópista szocializmustól, mint ezt újabb kutató-

²¹ Jókai nem véletlenül hozza fel e vonatkozásban a dohánymonopólium kissé triviálisan ható példáját!

²² Pl. a Csengery Antal szerkesztette Budapesti Szemle első évfolyamainak tanulmányai szinte csokorra kötve kínálhatták bárkinek, Jókainak is e vonatkozású vázlatos ismertetéseiket: Kautz Gyula: *Nemzetgazdasági eszmék és elméletek története*. 1859—60. 7—10. k.; Ua.: *A szocializmus és kommunizmus rendszerei*. 1861—62. 13—14. k. stb.

²³ Csak példaképpen említjük meg, hogy Jókai pl. Berend bányász-mintatelepének példáját sem közvetlenül Owentól, hanem egy Brix nevű angol bányatulajdo-

saink feltételezték. Szebényi nagy felkészültségű fejtegetései akkor siklottak félre, amikor ezt a tényt nem vette figyelembe. Hasonlóképpen nem ügyelt eléggé a párizsi Kommün Jókait oly nagymértékben megrázó élményére és e jelentős cezura nélkül kapcsolta össze Delejországot a *Jövő század regénye*-beli, más jellegű Otthon-állammal. (Erre az összevetésre ezúttal nem térhetünk ki, csak utalunk arra, hogy Szebényit megelőzően Nagy Miklós — szerintünk helyesen — foglalkozik a kérdéssel: i. m. 17—18. l.).

Felesleges igekezlet tehát szerintünk Jókai e *Fekete gyémántok*-beli utópiájának illúziós vonásait Saint-Simon, Fourier, Cabet vagy Owen nézeteinek gyengéivel egy nevezőre hozni. Ugyanígy kár Delejországból valami reformált kapitalizmust keresni. Jókainak egyetlen kitétele enged csupán erre követeltetni: »Azután az államé minden gyár, bánya, összpontosított erőt követelő iparműhely...« — egyébként hiányzanak belőle a kapitalizmusra jellemző, alapvető ellentmondások, illetve az azokat kendőző intézmények.)

A Jókai-rajzolta tökéletes állam példázat-jellegéből törvényszerűen következik ugyanis, hogy Delejországnak nem is lehet reformált kapitalizmus. Az írói példázat természetéhez tartozik a maximális ellentétek alkalmazása. És Delejországnak — mint erre Nagy Miklós rámutat (i. m. 19. l.) — valóban mindenben ellentéte Jókai kora európai társadalmának. A kapitalizmus módszeres elemzése és megreformálásának szükségképpen aprólékos magyarázata ellentmondana itt az író alapvető szándékának. A példázat költői szárnyalását, az eddig ismert világ szenvedélyes elítélését kifejező ellentétek kontradikcióját fékezte, tompította volna a »tudományos« rendszerek nagyobb mérvű beszüremkedése. (Ahogyan ez be is következik a minta-munkástelep és az Otthon-állam földhözragadt utópizmusában!) E csodálatos álomország képe túlnöve regénybeli, félreérthetetlen funkcióján az író szenvedélyes személyes vágyának kifejeződése olyan boldog társadalom után, amelyben a természetet leigázó ember okos és igazságos rendet teremt az emberi viszonyokban is.

nostól vette, aki »kőszénbányáját részvényekre osztá s munkásainak lehetővé tette, hogy 15% haszon-osztalék mellett részvényesek lehessenek.« — *Munkásképző Egylet*. A Hon 1869. aug. 18.; illetve *Arbeiter Bildungsverein*. Neuer Freier Lloyd 1869. aug. 17. Horn Ede beszéde az alakuló-gyűlésen. Horn és Jókai ez idő beli együttműködése a munkásmozgalomban az újabb Jókai-irodalomból közismert.